

דניאל גולדשמידט וסידור "תפלת ישראל" – בין מחקר התפילה לעבודת המהדיר

שמעון פוגל

פתיחה והערה ביוגרפית

מפעלו המחקרי של דניאל גולדשמידט (קניגסהיטה 1895 – ירושלים 1972). השתרע לא רק על כל האספקטים של הליטורגיה היהודית אלא גם על סוגות מחקריות מגוונות.¹ גולדשמידט נולד בקניגסהיטה שבשלזיה עילית (כיום חוז'וב בתחומי פולין) בשנת 1895 וזכה לחינוך תורני וכללי. בבגרותו למד באוניברסיטאות ברסלאו וברלין והשלים (1925) דוקטורט בתחום הלימודים הקלאסיים. בין השנים 1925-1936 עבד בספרייה הממלכתית בברלין עד שעלה לארץ בעקבות עליית הנאצים לשלטון. בשנים אלו גם למד במוסדות רבניים בברלין דוגמת בית המדרש לרבנים מיסודו של הרב עזריאל הילדסהיימר ובית מדרשו של הרב חיים העליר.

במקביל לעבודתו בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (עד שנת 1962) פרסם גולדשמידט שורה ארוכה של מחקרים עצמאיים. מאמריו עסקו בתולדות התפילה, תולדות הפיוט ואף תולדות מחקר התפילה. גולדשמידט הצטיין גם במפעל

* תודתי למר אברהם פרנקל שהקדיש לי מזמנו וחלק עימי מידיעותיו המרובות. אני מודה גם לפרופ' אורי ארליך, ד"ר ורד רזיאל'קריצ'מר, ד"ר ראובן גפני והקורא מטעם המערכת על הערותיהם. כמובן, כל האמור במאמר משקף את דעתי בלבד.

1 ראו כינוס מאמריו: ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ד, מבואו של א"א אורבך, שם עמ' 1-8, ורשימת הפרסומים, שם עמ' 445-451. א"מ הברמן, מסכת סופרים וספרות, ירושלים תשל"ז, עמ' 83-88; וכן הביבליוגרפיה המוערת שחיבר נ' בן-מנחם, "חיבורי ד"ר דניאל גולדשמידט ז"ל", קרית ספר מח (תשל"ג), עמ' 146-151; מידע רב וחשוב נמצא בהרצאתו של אברהם פרנקל, נכדו, שנוסח דיגיטלי שלה צורף לארכיונו בספרייה הלאומית, תיק 38 01 1953 * 4 ARC. אציין כי גם ערך הוויקיפדיה המוקדש לגולדשמידט ופעילותו הינו עשיר במיוחד <https://tinyurl.com/2yc79ndy> (נבדק דצמבר 2022). בשנת תשפ"ג כתב אברהם פרנקל חוברת משפחתית "סבא דניאל וסבתא חנה גולדשמידט: מאסף זכרונות" ואף בה מידע רב ערך וחומר ויזואלי רב. החוברת עתידה להתווסף לארכיון בספרייה הלאומית.

ההדרה רחב היקף של קבצים וחיבורים המשמשים את קהל המתפללים – ההגדה של פסח,² מהדורות המחזוריים לימים נוראים,³ קובצי הסליחות⁴ והקינות.⁵ על רקע פעילות זו בולט בייחודו הסידור שערך גולדשמידט, "תפלת ישראל",⁶ שיעמוד במוקד מאמר זה.⁷ סידור זה לא היה חלק מהתוצר המחקרי של גולדשמידט, אלא יצירה שנועדה לבית הכנסת, למתפללים ולא ללומדים.⁸ חרף כמה מסגולותיו של הסידור – הן מבחינת נוסחו והן מבחינת אומנות הדפוס – הוא לא התקבל על ידי קהל

2 E. D. Goldschmidt, *Die Pessach-Haggada*, Berlin 1936; ד' גולדשמידט, סדר הגדה של פסח, ירושלים ות"א תש"ח; ד' גולדשמידט, הגדה של פסח: מקורותיה ותולדותיה במשך הדורות, ירושלים תש"כ.

3 ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ירושלים תש"ל.

4 ד' גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג ליטא וקהילות הפרושים בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ה;

ד' גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג פולין ורוב הקהילות בארץ ישראל, ירושלים תש"כ.

5 ד' גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב כמנהג פולין וקהילות האשכנזים בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ח.

6 סדור תפלת ישראל: והוא סדר התפלה לפי נוסח האשכנזים בארץ ובחוץ לארץ, בצירוף תוספות שהושמטו בידי הצנזור ותפילות הנהוגות במדינת ישראל, ת"א תשכ"ד; סדור תפלת ישראל: והוא סדר התפלה לפי מנהג קהלות החסידים (לרבות חסידי חב"ד), והוא נוסח האר"י הנקרא בפי העם נוסח ספרד, בצירוף תוספות שהושמטו בידי הצנזור ותפילות הנהוגות במדינת ישראל, ת"א תשכ"ד. מכאן ואילך אצטט את שם הסידור בלא מירכאות. על הסידורים עצמם לא מצוינת שנת הוצאה. בקטלוג הספרייה הלאומית הם רשומים כאילו יצאו לאור בשנת תשכ"ד, במאמרו של אורבך, לעיל הערה 1, נזכרת שנת תשכ"ה. וראו לקמן הערה 22. לסקירה קצרה על הסידורים והקשרם ראו ש' פוגל, "סידור ממלכתי שהקדים את זמנו?", בתוך ר' גפני, פותח סידור: מסע בעולמם של סידורי ארץ ישראל בעת החדשה, אלון שבות תשפ"ב, עמ' 144-145.

7 גולדשמידט הצהיר שהמהדורות המדעיות שהוציא לאור היו מיועדות בראש ובראשונה ללימוד, ורק באופן משני לשימוש ליטורגי שוטף. ראו בהקדמת הסליחות, לעיל הערה 4 עמ' 23 ובראשית הדבר למחזוריים, לעיל הערה 3. כך למשל העיר גולדשמידט במאמר התגובה על הסליחות (לקמן הערה 43): "גם לא יעדתי ספר זה לבית הכנסת אלא להיפך. חשבתי שמי שנוטה לסוג זה של ספרות ימצא פעם הזדמנות לעסוק בו בעיון בביתו. חשבונות המו"לים אחרים הם, ובוהו נכנסו גם טפסי הספר לבתי הכנסת. הספר לא נפוץ ביותר, עכ"פ בבתי הכנסת שאני רגיל בהם אני מוצא שנים או שלושת טפסי הספר, אבל אמירות הסליחות מסתדרת לפי איזה נוסח מקובל שהוא ברובו המשובש ביותר". בנוסח המקורי של התגובה כפי שהיא שמורה בארכיון (לקמן הערה 43) נוספה פסקה נוספת וביקורתית, שמתברר שעורכי "הצפה" לא ראו לנכון להדפיס: "ובכלל אין לצבור יחס לא לצורות פיטניות, ולא ליופי של השפה העברית, אלא הסליחות נאמרות מפני שהן רשומות בלוח, וזמן פתיחת המשרדים והחנויות מכרעת על אופי אמירתן". אם כן, יש לשער כי הטענה שהספרים מיועדים ללימוד אינה מוציאה את הרעיון כי בעיניו השימוש בהם ישיב את הפיוט למקומו הראוי.

8 אולי בדומה לעבודתו, לצד אחרים, בהוצאת התנ"ך במהדורת קורן.

המתפללים ואילולי זהותו של העורך ייתכן כי היה נשכח גם מלב החוקרים. עם זאת, הוא ראוי לדיון מקיף הן בפני עצמו והן בשל ההקשר התרבותי שבו נוצר והשפעתו על תולדות התפילה במדינת ישראל. שאלת התקבלותו מתחדדת לאור ההשוואה בין סידורו של גולדשמידט ובין סידור "רינת ישראל"⁹, שיציאתו לאור היא ללא ספק פרק חשוב בתולדות החיים הדתיים במדינת ישראל.¹⁰ עוד יש לזכור כי סידורו של גולדשמידט, לפחות בנוסח אשכנז, השפיע על הסידור הפופולרי שיצא בהוצאת "קורן"¹¹, הוצאה שעמדה היו לגולדשמידט שיתופי פעולה רבי-שנים, הן במחזורים שהוציא לאור והן בעבודתו על "תנ"ך קורן".

שאלת אופיו של סידור "תפלת ישראל"

למרבה הצער, גולדשמידט כמעט שלא פרסם דין וחשבון על מפעלו המחקרי או על תהליך העבודה שלו.¹² כשיצא הסידור לאור כבר היה גולדשמידט חוקר בעל שם. למעמדו זה, כפי שארחיב, היה תפקיד משמעותי הן בהתקבלותו של הסידור, הן בביקורת עליו, ואולי גם בחלק מהכרעותיו. עם זאת, מאמר קצר שלא פורסם ונשמר בארכיונו, המצוי ברובו בספרייה הלאומית,¹³ שופך אור על כמה נקודות חשובות באשר

9 נזכיר כי אליעזר אלינר, שבביקורתו החריפה על הסידור הוביל את גולדשמידט לתת דין וחשבון על הכרעותיו (ראו להלן), ומאיר מדן, שהיה שותף לחלק חשוב מפעילותו של גולדשמידט (בהוצאת קורן ובהתכתבויות אישיות) היו בין חברי הוועדה שליוותה את עריכת סידור "רינת ישראל" (וראו מאמריהם של תבורי וגפני, לקמן הערה 10).

10 י' תבורי, "התפילה ביוכל הראשון של מדינת ישראל", צ"א שטיינפלד (עורך), חקר התורה שבעל פה בחמישים שנות המדינה, ירושלים תשס"ב, עמ' 77-78; ש' פוגל, "שירה ופוליטיקה במחזור התפילה הציוני-הדתי", נ' צור (עורך), קול קורא בעז: פוליטיקה ושירה בישראל, חיפה 2012, עמ' 108-129; S. Fogel, "Why Did Poetry and Piyut Disappear from the Religious-Zionist High Holy Day Prayer Book, and What Prompted their Return?", *Israel Affairs* 20, 2 (2014), pp. 256-270; ר' גפני, "סידור לצורכי דורנו" – סיפורו של סידור 'רינת ישראל' – יצירה חדשנות והשפעה", עלי ספר כח (תשע"ח), עמ' 175-210. על הקשרים בין שני הסידורים הוא עומד שם בעמ' 180, וכן שם תיאור קצר של "תפלת ישראל"; נ' ליאון, "מבני עקיבא ל'מניין הצעירים': הלאמת המסורת האשכנזית בקהילת המתפללים הציונית-דתית", ע' שיף (עורך), גלויות ישראליות: מולדת וגלות בשיח הישראלי, שדה בוקר תשע"ה, בעיקר עמ' 167-170.

11 ראו ח' אריאל, "על סימון הקמצים, השוואים וההטעמה בסידור 'קורן' החדש" בכתובת <https://tinyurl.com/y9w26zn6> (נבדק דצמבר 2022).

12 חריג חשוב הוא דיונו בתפילת שמונה-עשרה לפי נוסח החסידים, ראו גולדשמידט, לעיל הערה 1, עמ' 317-321.

13 תיק 33 01 1953 4* ARC. המאמר בן חמשת העמודים מוכתר "הרבה רעש על לא כלום". הוא ככל הנראה לא נכתב בבת אחת ומצויים בו הגהות ותיקונים בעטים בצבעים שונים ואף

לתודעתו של גולדשמידט כמהדיר ועל תולדות הוצאת הסידור לאור. המאמר אינו מתוארך ונכתב כתגובה למאמר ביקורת של אליעזר אלינר, כלומר אחרי אביב שנת תשכ"ה.¹⁴

במאמר נדרש גולדשמידט למעמדו ולשאלת ייחוס הסידור אליו. שאלה זו מבוטאת גם בגוף הספר. בניגוד למהדורות ההגדה, הסליחות, הקינות והמתחזורים, שמו של גולדשמידט לא הופיע בשער הסידור, אלא בעמוד פנימי, לצד נתוני ההוצאה לאור. גם הניסוח שונה – הסידור "סודר ונערך" על ידי גולדשמידט ו"הוגה" על ידי ישעיהו גבריאלי; ואילו במהדורות האחרות הנוסח "מוגה ומבואר" על ידו. גולדשמידט הבהיר כי לא הייתה זו יד המקרה: "ברור שאין כאן עבודה מדעית ולא היה צורך להזכיר את שם העורך. אבל המו"ל הקפיד על הזכרת שמי (שהעבר על פי בקשתי מהשער למקום יותר צנוע)".¹⁵ איני סבור שצריך לראות בכך הסתייגות של גולדשמידט מהסידור, שכן הוא מאריך באותו מאמר להגן על מרבית הכרעותיו, אלא טענה כי יש להעמיד את הסידור בהקשר מסורתי, ולא בהקשר של מחקר מדעי.

גולדשמידט המשיך לבטא את עמדתו כי "תפלת ישראל" אינו חיבור מדעי גם בהזדמנויות נוספות. בריאיון עימו שפורסם בעיתון "הצפה" (כ' בניסן תש"כ, 17.4.1960) לרגל הוצאת ספרו על ההגדה של פסח¹⁵ תיאר גולדשמידט את תוכניותיו לחקור את תולדות נוסח התפילה. לא זו בלבד שהוצאה לאור של סידור אינה מוזכרת שם (אף על פי ש"תפלת ישראל" כבר היה בתהליך הכנה, כפי שנראה להלן), אלא שהוא מתאר כיצד צריך מחקר זה להיראות:

לצערי, ספרי התפילה שלנו – מסביר ד"ר גולדשמידט – לא עובדו אף פעם על סמך בדיקת מקורות כתביהיד שישנם, אלא שהיו המדפיסים הראשונים שהדפיסו את ספרי התפילה על סמך כתבי היד שהיו במקרה בידם ואחריהם חזרו והדפיסום ללא שינויים, ולעתים בתוספת שיבושים חדשים. היחיד שהשתדל להתעניין במקצת בכתבי יד (וגם הוא זכה לראות אחדים בלבד, שהושאלו לו ע"י ידידים וכדו') היה ר' וולף היידנהיים. שפירסם אה הסדור והמתחזורים, הקינות והסליחות, כשהם מעובדים על יסוד מקורות כתבייד מבלי לפרסם אילו כתבי יד ובלי להראות את הגרסאות שבכתביהיד השונים שהשתמש בהם. בשיטה זו ביקרתי באחרונה בספריות ובאוספים הגדולים של כתבייד עבריים באירופה ובאמריקה כדי להתעניין במקורות התפילה.

פיסת נייר שהודבקה במקום פיסה אחרת כדי להחליף או להוסיף. קשה להבין אם סיומו של המאמר שלפנינו הוא אכן סופו, או שמא נזנחה הכתיבה באמצע. כך או כך, עד כמה שידיעתי מגעת הוא מעולם לא נדפס (לאחר בירור עם מר אברהם פרנקל).

14 א' אלינר, "סודר חדש", דעות: בטאון האקדמאים הדתיים, כט (אביב תשכ"ה), עמ' 182-190.

15 לעיל הערה 2.

נקל לראות שאין דמיון בין מה שגולדשמידט מתאר כעבודה המדעית הנצרכת לבירור נוסח התפילה ובין הסידור שהוציא בפועל, כפי שיתואר להלן.¹⁶ ובאמת בשנותיו האחרונות הביע גולדשמידט את רצונו לעבוד על מהדורה כזו, אלא שהדבר לא הסתייע.¹⁷

ובכל זאת, ה"חשד" בדבר המאפיינים המחקריים של הסידור עלה מייד כשיצא לאור. נדמה כי חלק מהקוראים המיומנים יותר של הסידורים בחנו אותו בשבע עיניים ותהו אם הוא כולל שינויי נוסח, או שלפנינו סידור מסורתי. חנוך ילון כתב:¹⁸

כשהגיע שמע סידור זה לאזניי, נתעורר חשש בליבי: מלומד בקי בנוסחאות סידורים ומחזורים, כמו ד"ר דניאל גולדשמידט, שמא נתפתה לעצת בקיאותו והכניסו שיפורים, כגון החלפת מלים במילים המצויות בכי"י והן נראות נאות יותר. ומי יידור הנאה מהן? שמא נמצא כן תוספות קלות או מחיקות של "מיותרות". ב"ה נתבדיתי.

"חששו" זה של ילון, שנתבדה לכאורה, התממש לטענתו של אבינרי,¹⁹ שטען:

... אבל תמוה מזה מה שהתעלמו כליל מן הנוסחה הנהוגה, והביאו במקומה נוסחה שאינה שגורה כלל... המהדיר הלך בזה בעקבות הסדור "עבודת ישראל", שהעדיף נוסחה קדומה על השגור בפי מיליוני יהודים. ברם דבר כזה – מקומו בקובץ מחקרים על נוסחאות, או בסדור עם פירושים ומראי מקומות והשוואת נוסחאות, אבל לא בסדור שמושי, שאין בו לא מקורות ולא פירושים.

כך או כך, ודאי שגולדשמידט עצמו סבר כי הוא מוציא לאור סידור מסורתי. לכן חש כי פרסום הביקורת על הסידור בבמה אקדמית כגון "דעות" אינו הגון, ותיאר את מטרותיו, שהן למעשה מטרות המו"ל, הוצאת מסדה:²⁰

סידור תפילה פשוט, דוגמת ספרי רדלהיים הידועים, בלי תוספת פיוטים כגון הושענות, יוצרות סליחות, בלי מראי מקומות, בהשמטת העמידות לר"ה וי"כ (למרות המגרעת הנגרמת בכך) בהבלטת ההבדלים שבין מנהגי א"י למנהגי חו"ל בצורה נעימה, בתוספת התפילות שנקבעו ע"י הרבנות הראשית לא"י

16 אולי בדומה לכך כותב לו מאיר מדין, בגלוייה משנת 1956 שנשמרה בארכיון (ARC 4* 1953 01) כי הוא היה רוצה שגולדשמידט יוציא לאור "סידור שלם על דרך ההגדה של פסח שלו".

17 כך שמעתי מנכדו מר אברהם פרנקל, שעוסק כיום בהשלמת פרויקט כזה, אותו התחיל פרופ' יונה פרנקל ז"ל.

18 חנוך ילון, "על סדר תפילה נאה", הצפה, 11.9.1964.

19 יצחק אבינרי, "על סדור 'תפילת ישראל'", הבוקר 11.9.1964.

20 לעיל הערה 6.

כגון התפילה לשלום המדינה וליום העצמאות) וגם התפללות לתיקון סעודות שבת ספירת העומר וכו' הרגילות להמצא במהדורות מזרח אירופה.

בעמודים הבאים אבחן עד כמה התקיימו מטרות אלו בסידור "תפלת ישראל".²¹ לטענתי, לצד העובדה שבאופן כללי תיאורו של גולדשמידט את סידורו כסידור מסורתי נראה הולם, אפשר להבחין פה ושם במקומות שבהם השפיעה זהותו כחוקר על הכרעותיו – הן מבחינת הנוסח והן מבחינת נטייה לערכים אוניברסליים. אומנם אין בכך כדי לעקור את אופיו המסורתי של הסידור, אלא לחזק את היותו תוצר של זמנו ומקומו, ושל ההקשר התרבותי שבו ראה אור.

סידור "תפלת ישראל" – תיאור כללי

הסידור נדפס בשנת תשכ"ד,²² בשני הנוסחים האשכנזיים – אשכנז ונוסח "החסידים/האר"י/ספרד". עניין מיוחד יש בזהותו של בית ההוצאה, הוצאת "מסדה" התל-אביבית. הוצאה זו, שתיאור מדעי של פעילותה החשובה עדיין נצרך,²³ לא התמחתה כלל בספרות רבנית או מסורתית.²⁴ אף על פי שהתפרסמו בה ספרים מתחומי מדעי

21 מן הסתם באזכור "סידורי רדלהיים" שגולדשמידט מעמיד כמודל כוונתו לאו דווקא לסידור "עבודת ישראל" של בער, המצטיין בלמדנותו ופרשנותו, אלא לסידורים היומיומיים שנדפסו על ידי הידנהיים. ראו לעת עתה א' קמינצקי, "סדר עבודת ישראל" שיטתו הדקדוקית של ר' יצחק זליגמן בער בההדרת הסידור, עבודת דוקטור, ת"א תשע"ח, בעיקר עמ' 5-9.

22 ישנו פער בעניין זה בין הרשימות שהוזכרו בהערה 1, שם ננקטת שנת תשכ"ה, ובין הרישומים בקטלוגי חלק מהספריות. מכל מקום בכ"ב באב תשכ"ד (31.7.64) כבר פרסם נפתלי בן מנחם סקירה על הסידור בעיתון "הצפה" תחת הכותרת "בשולי סידור תפילת ישראל" (שהתפרסמה שוב, כמעט מילה במילה, בכותרת "סידורתפילה חדש", טורי ישורון, תמוז תשכ"ו). בערב שבת תשובה של שנת תשכ"ה (11.9.1964, ה' בתשרי תשכ"ה) התפרסמו שתי סקירות נוספות על הסידור (יצחק אבינרי, "על סדור תפילת ישראל" בעיתון הבוקר ובאותו תאריך חנוך ילון, "על סדר תפילה נאה" בעיתון "הצפה"), ואין ספק שהדבר מעיד שהסידור היה לפניהם כבר בשלהי תשכ"ד. על פי הרשום בקטלוגים של כמה ספריות (כולל קטלוג הספרייה הלאומית), בשנת תשכ"ט הודפס הסידור בנוסח אשכנז פעם נוספת. אין בקטלוגי הספריות רישום של הדפסה נוספת של הסידור בנוסח ספרד. אומנם, בשתי הרשימות שזכרו לעיל הערה 1, לא נזכרת הדפסה כזו.

23 לעת עתה ראו הרצאתו של זאב גריס <https://www.youtube.com/watch?v=ztXIKkaLGh8> (נבדק דצמבר 2022) וראו ב' פלאי, חיים של ברכה, גבעתיים 1984.

24 מבחינה זו מעניין להשוות את הדפסת סידור "תפלת ישראל" להדפסת סידור "מפי עוללים" בהוצאות אמנות בשנת תר"צ. ראו עוד א' ריינר, "נוסח ארץ ישראל: קורותיו של סידור נאה, מהודר ומדויק", עת"מול 192 (ניסן תשס"ז), עמ' 32-33; ר' גפני, "סידורי תפילה ובתי כנסת חינוכיים בארץ ישראל בתקופת המנדט", מדור לדור מד (תשע"ג), עמ' 438-441; על סידורים חינוכיים ראו בקצרה ר' גפני, פותח סידור, אלון שבות תשפ"ב, עמ' 213-227, ובהרחבה במאמרו של גפני בקובץ זה.

היהדות,²⁵ זה החיבור המסורתי היחיד שהודפס בהוצאה זו.²⁶ יותר מכך, במאמר התגובה (לעיל הערה 13) של גולדשמידט הובהר כי: "סידורי תפילה ברגיל אין מופעים על פי יזמת מהדירים אלא ע"פ יזמת מו"לים, והם הם הקובעים את טיב הספר והיקפו, וכן גם בסידור שלפנינו". עוד מציין שם גולדשמידט כי היוזמה להוצאת הסידור הייתה "לפני י"א שנה לערך", כלומר סביב שנת 1954.²⁷

מבחינת אומנות הדפוס, אין ספק כי "תפלת ישראל" היווה חידוש והישג אסתטי, ועניין זה צוין על ידי כל המבקרים, עוינים כאוהדים. הסידורים הודפסו על נייר עבה, בגוון נעים לקריאה, ובגופן פרנקריהל שלא היה מצוי עד אז בסידורים, ובכלל בספרי "קודש". כנראה בזיקה לאיכות ההדפסה ועלותה, הסידור משמר מאפיין חסכני נפוץ של סידורים (וספרי תפילה בכלל) ונמנע לעיתים מהדפסה חוזרת של יחידות ליטורגיות שכבר הופיעו בתפילות קודמות. הביטוי החריף ביותר הוא בתפילת מנחה ליום חול (אשכנז עמ' 82; ספרד עמ' 91) שכוללת רק הוראות והפניות למקומות האחרים שבהם מופיעים הקטעים שמהם מורכבת התפילה. כך גם חטיבת הסיום לערבית של שבת (אשכנז עמ' 114; ספרד עמ' 130); פסוקי דזמרה לשחרית של שבת (אשכנז עמ' 123; ספרד עמ' 139) ועוד. כאמור, זהו מאפיין רווח של ספרי תפילה מאז עידן כתבי היד, והנוכחות שלו בסידור זה מבדילה אותו מסידורים מודרניים אחרים, ובראשם "רינת ישראל". אפשר כי הדבר מעיד על עלויות ההדפסה של הסידור, ואולי גם על הזמן שחלף בין הכנתו על ידי גולדשמידט ובין הדפסתו (כפי שיובהר לקמן). אולם, אפשר להציע גם שהצורך לדפדף כדי להשלים יחידות ליטורגיות מתאים להנחת היסוד של גולדשמידט התובעת מן המתפלל אקטיביות ומידה של שליטה בחומר הליטורגי, כפי שיודגם לקמן.²⁸

25 אולי החשוב בזמנו (אך השפעתו הייתה קצרת מועד) הוא פירוש המקרא של שמואל ליב גורדון, ת"א תש"כ.

26 משהשלימה הוצאת מסדה את הוצאת האנציקלופדיה העברית יזמה ברכה פלאי, הבעלים הדומיננטית של ההוצאה, את פרויקט "יד לתלמוד" וראו את דבריה הנלהבים והנרגשים באוטוביוגרפיה שלה, לעיל הערה 23, עמ' 254-256. לא יהיה זה מיותר לציין כי בראש מיוזם זה עמד א"א אורבך, חברו של גולדשמידט, שהיה גם ראשון המחברים לפרסם בסדרה זו (א"א אורבך, ההלכה מקורותיה והתפתחותה, גבעתיים 1984). השלישי והאחרון לפרסם בסדרה זו היה יונה פרנקל, חתנו ומבחינות רבות ממשיך דרכו של גולדשמידט, שהוציא בה את חיבורו המונומנטלי (י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, גבעתיים 1991), אומנם תחת המותג "מודן", מכיוון שהוצאת מסדה כבר חדלה מלפעול.

27 לא הצלחתי לברר מפני מה התעכבה הדפסת הסידור כל כך, אך יש לציין כי גולדשמידט (שיחסיו עם המוציאים לאור תמיד היו מורכבים) קבל על תוספות שהוסיף המו"ל בסידור ועל כך שלא יכול היה לראות את הסידור טרם הופעתו.

28 וראו הערתו של תבורי, לעיל הערה 10, עמ' 76 הערה 23.

הסידור על רקע תקופתו – היבטים לאומיים ומוזרניים

כאמור, גולדשמידט ציין בפירושו²⁹ את ההשראה ששאב מסידורי רדלהיים כמודל לסידורו שלו, הפונה לקהל בארץ ישראל (ובמדינת ישראל). בכך, הוא כרך עצמו במסורת ארוכה של מהדירים (בעיקר אורתודוקסים מערב-אירופיים, כמוהו) שביקשו להעמיד סידורים פופולריים ומדויקים מן הבחינה הלשונית.³⁰

עם זאת, סידורו של גולדשמידט נבדל ממסורת מהדירים זו בזמנו ומקומו – בארץ ישראל, ולאחר הקמת המדינה. כותרת המשנה של הסידור מצהירה "בצירוף תוספות שהושטו בידי הצנזור ותפילות הנהוגות במדינת ישראל". ואכן, חידושו השני של הסידור היה השילוב של תכנים ציוניים-לאומיים. כאמור, זו הייתה חלק מההגדרה המהותית של הסידור על ידי המו"ל. ואכן, הסידור כולל הן את התפילה לשלום המדינה כחלק מהחטיבה שלאחר קריאת התורה לשחרית של שבת (אשכנז עמ' 143; ספרד עמ' 162); הן "הזכרת נשמות לגבורי מלחמת הקוממיות"³¹ ול"קדושי השואה", "חללי הים" ו"קדושי ירושלים" (ספרד 240-241);³² והן נוסח של תפילות יום הזיכרון ויום העצמאות הנראה כמבוסס על אחת מגרסאות הרבנות הראשית (הלל שלם בלא ברכה) וכולל גם "תפילה לשלום העולם",³³ ותפילה ייחודית המורכבת

29 לעיל ליד הערה 15 וליד הערה 20.

30 ראו הסקירה אצל רייף, התפילה היהודית: מבט חדש על תולדות הליטורגיה היהודית, ירושלים תש"ע, עמ' 269-273; קמינצקי, לעיל הערה 21, עמ' 5-51, בעיקר עמ' 12-17.

31 ההתייחסות הספציפית ל"מלחמת הקוממיות" מעידה מן הסתם כי העבודה על הסידור נעשתה בסמוך להקמת המדינה, חרף העובדה שהודפס רק בשנות השישים.

32 משום מה שתי תפילות אחרונות אלו אינן כלולות בסידור נוסח אשכנז.

33 שיבוצה של תפילה זו בסידור אינו מובן, וברור כי היא שובצה בשלמותה ממקום אחר. הדבר בולט בטיפוגרפיה שלה: היא אינה מנוקדת ומופיעה בגופן מוקטן, דוגמת ההערות. יותר מכך, יש לה מעין הקדמה בציטוטי מקראות ממיכה ד, א-ז; זכריה יד, טז שמראי המקום מובאים בסופם (שלא כרגיל בסידור) והקדמה שנייה המתייחסת לכך שאת התפילה המובאת בהמשך "יסדו רבותינו שליט"א לאומרה במרומי הר ציון בחג הסוכות". ברי שאין זה סגנונו של גולדשמידט ושהטקסט הועתק במלואו, על הנחיותיו והקדמותיו, ממקור אחר. המקור הוא כמסתבר "תפילה לשלום העולם" שהונהגה על ידי הרבנות הראשית ומשרד הדתות בהר ציון לאורך שנות החמישים ויועדה במקורה גם לבתי הכנסת וגם למעמד ציבורי בינלאומי (עיתון "הבקר" מיום 28 בספטמבר 1950 והתיאור בדיעבד באותו עיתון בידיעה מיום 2 באוקטובר 1950). פרסום של הטקס, כולל אותן הקדמות שאצל גולדשמידט, מופיע אצל מ' הכהן, דפים לחג הסוכות, ירושלים תשט"ו (פרסום מטעם המחלקה להדרכה והוי דתי במשרד הדתות). ב"סדר התפלות וההודיות ליום הזכרון לגבורי מלחמת הקוממיות ד' באייר וליום חג העצמאות ה' באייר" שהוציא משרד הדתות בשנת תשי"ח מופיעה התפילה במדור "תפילות שונות" עם ההוראה "לומר בחול המועד של חג הסוכות" וללא הקדמות. ככל הנראה הופיעה התפילה גם במהדורות מוקדמות יותר של פרסום זה. והשוו' שביב, "סדרי תפילה רינה ותחינה", בתוך

משברי פסוקים ופיוטים ומתחילה "מעוז צור ישועתי"³⁴ (אשכנז עמ' 277-280; ספרד עמ' 296-300).

אופיו הציוני של הסידור מתבטא אפילו יותר במבואו של גולדשמידט לסידור החסידי, שם הוא קובע כי אף על פי שבאירופה היה נוסח ספרד נחלתם של חסידים בלבד, בארץ ישראל: "הדור הצעיר הגדל בקהילות הגליל זקוק לסידור תפילה הגון". אומנם גולדשמידט תולה את דבריו בעליית תלמידי הבעש"ט לגליל והיטמעותם בקהילות הספרדיות (למעלה ממאתיים שנה לפני הוצאת הסידור!), אולם אפשר כי ההתייחסות אל "הדור הצעיר" צריכה להיות מובנת בהקשר לעולמם של צעירי הציונות הדתית באותה תקופה.³⁵

ההתייחסות לנוכרים בסידור

הסידור (בשני נוסחיו) מצהיר על עצמו כי מצורפות לו "תוספות שהושמטו בידי הצנזור". במאמר התגובה³⁶ מציין גולדשמידט כי כותרת משנה זו נוספה על ידי "המו"ל... אע"פ שהעירותי לו שלמעשה חל זה רק על המשפט "שהם משתחוים..."³⁷.

א' ורהפטיג וש' כ"ץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל שבעים שנה לייסודה, ב, ירושלים תשס"ב, עמ' 551 בהקשר הספציפי של סיום מלחמת קוריאה. מדוע נטל גולדשמידט את החיבור השלם, על הקדמותיו ואזכור הקשר לסוכות. ושיבצו במלואו בתפילות יום העצמאות שלו? זו עדיין חידה. מכל מקום, התהוותה של תפילה זו דווקא בשנות החמישים מתאימה להבנה כי הסידור נערך בתקופה זו, כמה וכמה שנים לפני הדפסתו בפועל. על גלגולי הטקס הזה והתפילה שבמרכזו אני מקווה לעמוד במקום אחר.

34 אצל ש' כ"ץ, "הרבנות הראשית ויום העצמאות" בתוך ורהפטיג וכ"ץ (לעיל הערה 33), עמ' 924, כלול טקסט זה בתור דוגמה לתוספות שנהגו במקצת מקומות על גבי סדר התפילה של הרבנות הראשית וסידורנו מצוין כמקומו.

35 השוו ליאון, לעיל הערה 10. אומנם התייחסות לגליל כמחזיק במנהגים עצמאיים מצויה בהערותיו של גולדשמידט על מנהגי נשיאת כפיים (אשכנז עמ' 233; ספרד 250 וראו גם עמ' 239 ובמאמר לעיל הערה 1, עמ' 320, והשוו י' גליס, מנהגי ארץ ישראל, ירושלים תשנ"ד, עמ' מה). עם זאת, יש הבדל בסדר תפילות הקבע בין שני הסידורים, בנוסח אשכנז מיוחס המנהג ל"ארץ ישראל" ואילו בספרד ל"ארץ יהודה" (אשכנז עמ' 53; ספרד עמ' 61). ברשימה לא חתומה של הערות לסידור, כנראה בכתב ידו של מאיר מדן, תחת הכותרת "הערות לסידור אשכנז" (ארכיון גולדשמידט בספרייה הלאומית תיק 33 01 1953 *4 ARC) נכתב על עמוד זה "יותר נכון 'בחלק של א"י' או 'בדרום א"י'" וראו הערתו של י' תבורי, "סידור הגר"א והשפעתו על התפילה בארץ ישראל", בתוך י' רוזנסון וי' ריבלין (עורכים), תלמידי הגר"א בארץ ישראל: היסטוריה, הגות, ריאליה, ירושלים 2010, עמ' 257.

36 לעיל הערה 13.

37 אשכנז עמ' 71; ספרד עמ' 88. במאמר ביקורת על הסידור (לעיל הערה 19) ציין יצחק אבינרי: "חתירה לנוסחה הקדומה אני רואה גם בתפילת 'עלינו' שבה הובאה הנוסחה הישנה 'שהם

עם זאת, ההתייחסות להשבת שיבושי הצנזורה על כנם פותחת פתח להכרה במעורבותו של העורך/המהדיר בנוסח התפילה. אבל יותר מכך, כמו שילוב התפילות הלאומיות, ההתייחסות לצנזורה ממקמת את נוסח הסידור בהקשר מודרני (וציוני) מובהק, שבו אין היהודים מאוימים על ידי שלטון נוכרי.

ניתן לראות את היעדרו של שלטון נוכרי גם במקום שבו גולדשמידט ריכך את היחס העוין לנצרות. לעיל הזכרתי את התפילה לשלום העולם³⁸ כחלק מסדר יום העצמאות. במקביל יש לראות בריכוך הביטויים הקשים כלפי נוכרים וכלפי הנצרות גם את המשכה של מגמה שראשיתה בבית גידולו³⁹ של גולדשמידט – האורתודוקסיה הגרמנית.⁴⁰

בהקשר זה ראוי להזכיר דוגמה חשובה נוספת – ברכת "שנתן ארך אפיים לעוברי רצונו" (אשכנז עמ' 245; ספרד עמ' 271), שמרבית הסידורים המודרניים משמיטים מסדר הברכות שלהם. הוראות הסידור קובעות כי היא נאמרת "על ראית מרקוליוס ושאר מיני ע"ז הקדמונים".

לשון ההוראה קרובה מאוד ללשון השולחן ערוך (או"ח רכד) "הרואה מרקוליוס או שאר עכו"ם אומר...". המרת "עכו"ם" ב"מיני ע"ז" היא תיקון סביר של נוסח החשוד כמצונזר. לעומת זאת, את התוספת "הקדמונים" (שלא מצאתי דומה לה אצל מחברים אחרים) יש לראות כדגשו של גולדשמידט שיועד להרחיק את הברכה מהנצרות בת זמננו. אין ספק שגולדשמידט ניסח את דבריו בקפידה ומתוך מודעות לכך שהמסורת

משתחוים להבל וריק ומתפללים אל אל לא יושיע'. משפט זה הושמט כמעט בכל הסידורים מחמת אימת אומות העולם, ואפילו בסדור 'עבודת ישראל' איננו, ולפי דעתי מוטב היה להשמיטו כנהוג".

לעיל ליד הערה 33.

38 אם כי, כפי שציין אורבך, לעיל הערה 1, עמ' 1, הקשר הביוגרפי של גולדשמידט לחוגים אלו אינו מעיד על זהות אידיאולוגית: "מבחינת זמנו וחינוכו בבית אביו הרב ובחוג המקורב לבית המדרש לרבנים בברלין, השתייך לכאורה לאורתודוקסיה המודרנית הגרמנית, אבל רק לכאורה. בעצם, זר היה לאידיאולוגיה שלה והוא המשיך להיות יהודי מסורתי קדם-אורתודוקסי. מכאן משיכתו המיוחדת ליהודי מזרח אירופה ולבתי התפילה שלהם בשבתו בברלין ולאנשי היישוב הישן בירושלים".

40 בהקשר זה יש להזכיר את בחירתו של גולדשמידט להביא את ברכת "שלא עשני גוי" גם בנוסח האלטרנטיבי "נכרי" (אשכנז עמ' 15; ספרד עמ' 16) וראו ביקורתו של אלינר, לעיל הערה 14, עמ' 188. את הכרעתו של גולדשמידט יש לראות כחלק ממסורת ארוכה של אינחת של מהדירים אירופיים (בעיקר מערב אירופיים) בעת המודרנית שהובילה לפתרונות שונים כפי שתוארו אצל Y. H. Kahn, *The Three Blessings: Boundaries, Censorship, and Identity in Jewish Liturgy*, Oxford 2011, pp. 93-99. על אופן אחר של הצעת שתי אלטרנטיבות לברכה זו (לשון חיובית ולשון שלילית) כפתרון ראו א' ידידיה, לגדל תרבות עברית: חייו ומשנתו של זאב יעבץ, ירושלים תשע"ו, עמ' 166-167.

ההלכתית דווקא החילה ברכה זו על הנצרות. כך ניתן ללמוד מדברי רמ"א בהגהותיו (או"ח רכד) "והאידינא אין מברכים זאת הברכה, שהרי אנו מגודלים ביניהם ורואים אותם תמיד". כוונתו היא כמובן לנצרות, ומן הסתם הובילה פרשנות זו להשמטת הברכה מסידורים – או מחמת היעדר רלוונטיות הלכתית או מאימת הצנזורה. היות שגולדשמידט הרחיק ברכה זו מהנצרות, במודע ובכוונה, היא שבה לסידור, אולם תחת הוראה שמעקרת אותה לחלוטין מהרלוונטיות הביצועית שלה.⁴¹

בחירתו זו של גולדשמידט, לרכך את היחס לנצרות ולנוכרים, עולה בקנה אחד עם דברים שכתב בהקדמת הסליחות שלו,⁴² שלפיה הלשון הקשה בפיוטי הסליחות כנגד האסלאם והנצרות היא "תגובה פרימיטיבית אך טבעית על הייסורים הנוראים שבאו על העם מידי אומות העולם".⁴³ וככל זאת בוחר גולדשמידט לא לצנזר ביטויים חריפים כאלו, אף לא במקומות שהנוסחים המצויים כבר עשו זאת. אפשר לומר כי חרף הצהרת המו"ל על תיקון השמטות הצנזורה, ושאיפתו של גולדשמידט לדייק בנוסח, במקרה שבו יכול היה גולדשמידט, באמצעות הוראה הלכתית פשוטה, לעדן את הטון האנטינוצרי בהתאם לתפיסת עולמו, בחר לעשות כן.

הבאת נוסחים אלטרנטיביים והחיפוש אחר נוסח "עתיק"

כאמור, גולדשמידט לא מסר דין וחשבון על תהליך קביעת הנוסח בסידורים, ולא פרס את שיקוליו. עם זאת, אין ספק שידו של גולדשמידט בעדכון ושינוי הנוסח ב"תפלת ישראל" נוכחת בשני הנוסחים, אשכנז וספרד, אולם לא בשחזור נוסחים עתיקים אלא דווקא במקומות שבהם עמדו לפניו שני נוסחים מסורתיים.⁴⁴ סידורו החסידי של

41 ולא יהיה מיותר לציין כי מדן, במכתב מן הארכיון הנזכר לעיל הערה 35, ביקר את גולדשמידט על שהשמיט את "האמירות על הרואה בתי עכו"ם בשלוותם ובחורבנם!". ונראה כי הניתוח את ברכת "שנתן ארך אפיים" מלמד כי לא הייתה זו השמטה מקרית, אלא בחירה מושכלת.

42 לעיל הערה 4, עמ' 12-13. דברים אלו צוטטו גם על ידי אורבך בהקדמתו לקובץ המאמרים, לעיל הערה 1, עמ' 4.

43 גולדשמידט הרחיב על גישתו זו במאמר שפרסם ב"הצפה" (כ"ח באלול תשל"ב, 7.9.1972) בתגובה למאמר ביקורת של הרב חיים פרדס (שהיה דיין בתל אביב) באותו עיתון (י"ד באלול תשל"ב, 24.8.1972 ושוב בה' בתשרי תשל"ג, 13.9.1972). שזעם על הביקורתיות ההיסטורית של גולדשמידט. אציין כי התגובה שנדפסה היא תגובה מרוככת למדי. המאמר שנשלח לפרסום נשמר גם כטיוטה בארכיון (ARC 4* 1953 01 35) ולשונו קשה וחריפה הרבה יותר. בין השאר, כותב שם גולדשמידט על הצורך של מבקרים להשלים עם העובדה שלא תמיד הדעה בחיבור שהם סוקרים זהה לדעתם, ודומה שסובלנות זו היא גם תביעתו של גולדשמידט מעצמו מול לשון הפייטנים.

44 גם כאן הטיל אביגרי ספק בשיקול דעתו וטען: "יש לתמוה, כמובן, על כך שנוסחת רוב המתפללים הובאה כנוסחת 'קצת קהלות'".

גולדשמידט מלא במילים מוסגרות המציינות אפשרות להשמטה או הוספה ובהצעות לנוסחים אלטרנטיביים (בסוגריים או בטור מקביל). אולם הנוסחים החליפיים מופיעים לרוב בגופן מוקטן מעט, לרוב בהקדמת המונחים "נ"א", "יש מוסיפין", "בק"ק" או מונחים מינימליסטיים דומים. לרוב מוגבלים הנוסחים האלטרנטיביים למילים יחידות. אולם, במקרים ספורים מביא גולדשמידט פסקאות שלמות בנוסח חב"ד בטור מקביל (למשל ספרד עמ' 124, נוסח "השכיבנו" לערבית של שבת).

הצבת אלטרנטיבה בסוגריים היא כמובן נוהג מקובל אצל מדפיסי סידורים, ובמיוחד אצל אלו שהדפיסו סידורים חסידיים. בתחילת מבואו מתאר גולדשמידט את הנוהג הזה, שבעיניו משקף את הבעיות שבהתהוות נוסח החסידים:⁴⁵

תוצאות פעולה זו היו נוראות. המתפללים לא הבינו את משמעות הסוגריים (שהושמטו גם במקומות רבים בדפוסים המאוחרים יותר) ואמרו שתי נוסחאות זו אחר זו בערבוביא, ובוזה נוצר בין חסידי פולין נוסח שבשום תקופה לא היה קיים בקהלה יהודית ושרבו בו שיבושי לשון.

אף על פי כן, הניח גולדשמידט, בהמשך אותו מבוא, כי אם יסומנו הגרסאות השונות כראוי "המתפלל ימצא על נקלה את הנוסחא שהוא בוחר בה ויבחין בינה ובין השניה". ריבוי האלטרנטיבות עמד במרכז ביקורתו של אלינר על גולדשמידט וסידורו⁴⁶ ותפס מקום גם בדבריו של אבינרי.⁴⁷ במאמר התגובה שלו⁴⁸ חזר גולדשמידט על עמדתו זו בחריפות. מכיוון שהדברים לא פורסמו, ויש בהם ערך רב להבנת שיקול דעתו של העורך, כדאי להביאם במלואם (ההדגשות במקור, לנוחות הקריאה חילקתי לפסקאות):

אין אני רואה צורך להתוכח אתו על עניינים עקרוניים, כגון השאלה, אם מוצדק הוא להביא שתי נוסחאות בסידור אחד (דוגמאות כאלו נמצאות ברוב הסידורים) או אם סידור זה הגון לתינוקות. על עניינים כאלו ידונו הפדגוגים, על פי נסיונם וע"פ מצפונם. אני בשום מקום לא טענתי שהסידור עשוי לטובת הילדים; להיפך, אני דאגתי למתפלל הנבון, שגם הוא זקוק להדרכה הגונה. הילד זקוק כמובן להדרכת אביו או רבו בשימוש. סידור תפילה איננו ספר קריאה שנותנים ביד הילד ואומרים לו: טול וקרא.

יש להניח שמי שמשמש בספר עם הדרכות בעברית יידע לקרוא את ההוראות ולא לדלג עליהן, כמו שניתנו גם בחו"ל הוראות כאלה, בעברית או בשפות

45 המבוא לסידור נדפס מחדש כחלק מהמאמר "על נוסח התפילה של קהילות החסידים", בקובץ המאמרים שנזכר לעיל, הערה 1, עמ' 315-316.

46 לעיל, הערה 14, עמ' 183-185.

47 לעיל, הערה 37.

48 לעיל, הערה 13.

מדוברות כמו ביודית או בגרמנית, אנגלית ולדינו יידע להבחין בין שתי נוסחאות, ר"ל לתפוס בנוסחא שהמתפלל רגיל בה ולהשמיט את השניה, אינו דורש כח בקרתי יותר מאשר להבחין בין 'מורידי הטל' ל'משיב הרוח', ובין 'ותן ברכה' ל'ותן טל ומטר לברכה', בין 'מלך אוהב' ל'המלך המשפט' או אפילו בענין כל כך מסופק כמו בין 'מגדיל' ל'מגדול'.

ומוזר הוא שהמבקר שהוא רגיש כלפי נגינת רביע במקום גרש במלת קטונתי (עי' ע' 189), אינו רגיש כלפי כל נוסח שהמתפלל עלול לשמוע בבית הכנסת בזמן שבסידור שלפניו הנוסח שונה, בלי שהוא מוצא שם גם את השינוי. ואם המבקר טוען שהוספת 'נוסח אחר' עלול להביא לידי שיבושים כגון אלו שבסידורי חסידי פולין, יש לדעת ששיבושים אלה נולדו דווקא מהעובדה שהנוסח השני לא סומן כנוסח אחר אלא נדפס או בלי סימון או בסוגרים דקים. לעומת זאת, נדפס הנוסח השונה בסידור שלפניו בסימון ברור וברוב המקומות באותיות שונות...

ולקראת סיום המאמר הוא חוזר לנושא, בפסקה שהודגשה כולה בקו תחתי ומשקפת עמדה עקרונית ונחרצת:

אני מעולם לא שמעתי שמתפלל יכול להיות מופרע ע"י פסקאות שהוא צריך לדלג עליהן. הוא יכול להיות מופרע לכל היותר אם חסר משהו שהוא זקוק לו.

כאמור, מקורות הנוסחים האלטרנטיביים שמביא גולדשמידט, בשני הסידורים, כמעט שאינם מפורטים. במבוא סידור אשכנז מציין גולדשמידט כי חלק מהנוסחים הכפולים משקפים מקרים שבהם הושפע נוסח התפילה מהכרעות הלכתיות "שאינן להן יסוד במנהג אשכנז הקדום" או מרעיונות קבליים.⁴⁹ בגוף הסידור אין גולדשמידט מזכיר במפורש אילו שינויים נובעים מקטגוריות אלו.⁵⁰

בנוסח אשכנז צריך להצביע על נטייה מסוימת להבאת מנהגים ונוסחים של הגר"א,

49 כך למשל "לשם יחוד" בהנחת תפילין ועטיפת טלית (אשכנז עמ' 9-10; ספרד עמ' 9-11) והתחינה לפני נטילת לולב (אשכנז עמ' 211; ספרד עמ' 236). "ברוך שמיה" מובא בתפלת ישראל נוסח אשכנז בלא הערה. לעומת זאת, במחזורים שהוציא גולדשמידט לאור (לעיל, הערה 3) הוא מופיע בהסתייגות. המרכיבים הקבליים של ספירת העומר מופיעים רק בנוסח החסידים (אך התחינה שלאחריה מופיעה וכך גם נוסח האר"י בקריאת שמע על המיטה) (אשכנז עמ' 263-267; ספרד עמ' 282-292). עוד נזכיר את הטון המסויג של גולדשמידט ביחס לתוספות לתפילת הדרך (אשכנז עמ' 272; ספרד עמ' 292). הביקורת על הכללת אלמנטים קבליים או השפעות חסידיות בסידור האשכנזי בוטאה על ידי אלינר (לעיל, הערה 14), עמ' 188-189.

50 ראו קדושת היום בשבת עמ' 134, 150, 168, שינוי שגולדשמידט רומז אליו במבוא, אבל אינו מזכיר את מקורו בגוף הדברים. וראו עוד להלן ליד הערות 56-57.

שהוא משייך לעיתים למנהג הארץ־ישראלי, נטייה המצוינת במפורש במבוא הסידור.⁵¹ ההתייחסויות המפורשות והמרוכות לשיטת הגר"א בנושא הנוסח נוגעות במיוחד לדילוג על קטעים מטעמים הלכתיים.⁵² מעבר לדוגמאות אלו, השינויים בסידור נוסח אשכנז נראים בדרך כלל כמשקפים וריאנטים שנדפסו בסידורי העבר. עם זאת, הנוסח בכללותו "יציב", במיוחד בקטעי הליבה של התפילה. כך למשל בברכות קריאת שמע של שחרית בנוסח אשכנז (עמ' 41-46) יש רק שלושה נוסחים אלטרנטיביים, קלים ביותר; ובתפילת העמידה (עמ' 46-54) חמישה שינויים כאלו, המרוכזים בשלוש ברכות (ועוד שינוי הנוגע לחתימת מודים דרבנן בשיטת הגר"א).⁵³

בסידור החסידים, לעומת זאת, הרבה גולדשמידט להציב שני נוסחים אלטרנטיביים, והצהיר על עניין זה במבוא. המקרים שבהם הוא מציין את מקור הנוסח האלטרנטיבי ראויים לתשומת לב. גולדשמידט ציין שינויים מרובים הלוקחים ממנהג חב"ד, אותו העריך באופן מיוחד, כפי שציין במבואו בפירושו,⁵⁴ וכפי שמשתקף בכותרת המשנה של הסידור.⁵⁵

תשומת לב יתרה צריכה להיות מופנית למקרים שבהם הוא מתייחס לאחת האלטרנטיבות כאל נוסח "עתיק". מסתבר כי בנטייה להדגשת נוסחים "עתיקים" שיש להם אולי דימוי של "מקוריות" (עד כמה שניתן לנקוט מונח זה על נוסחי תפילה)

51 וראו דברי אלינר, לעיל הערה 14, עמ' 183, 185.
 52 אשכנז עמ' 40, 52, 62, 65, 70, 72, 109, 141, 233, 235, 240, 252 ועוד. אחת הטיטות בארכיון תיק 33 01 1953 4* ARC היא רשימה בת חמישה עמודים של עניינים ליטורגיים המופיעים בספר "מעשה רב". בהקשר זה יש לציין כי גם שלמה טל, מהדיר "רינת ישראל", הטה במודע את הנוסח הארץ־ישראלי כלפי מנהגי הגר"א. ראו ש' טל, הסידור בהשתלשלותו ותשובות לשאלות, ירושלים תשמ"ה, עמ' פא-פב. בעניין זה חשובה הערכתו של תבורי, לעיל הערה 35 עמ' 251 כי מדובר בעיקר על מנהגים, ולא כל כך על נוסחאות, וכי השפעת מנהג הגר"א בא"י היא "שמועה עממית". וראו שם עמ' 260 בדבר ההשפעה על מחזור קורן, שערך יונה פרנקל.

53 יצוין כי השינויים המשמעותיים בעמידה נוסח אשכנז מרוכזים בברכת המינים (אשכנז עמ' 49), ברכה שמטעמים מובנים הייתה חשופה יותר לשינויים ולצנזורה, כפי שמציין גולדשמידט עצמו במאמר על תפילת החסידים (לעיל הערה 1) עמ' 318 (וראו גם י' בער, סדר עבודת ישראל, רעדלהיים תרכ"ח, עמ' 93, שרק בברכה זו הביא שני נוסחים שהאחד מהם מכונה "הנוסחא הישנה"). במאמר התגובה (לעיל הערה 13) טוען גולדשמידט כי בניגוד לטענת אלינר: "למעשה שמתו רק בשלושים מקומות מילים יחידות (שרגילים או לאמרן או להשמיטן) בסוגריים, ובעשרים בערך נתתי שתי נוסחאות מהנפוצות ביותר (והשניה בתור נ"א), ביניהם ברכת ולמלשינים שהיא 'כולה משובצת שנויי נוסחאות' – ס"ה שתיים".

54 על עניין זה נתרעם מאוד אבינרי (לעיל הערה 37) שכתב: "נראה לי כדבר ברור שהמדפיסים התכוונו לתת לנו סדר נוסח חב"ד וראוי היה שיקרא כן..."

55 באופן נדיר הוא מציין נוסח כנובע מ"דעת האר"י" (ספרד עמ' 48).

מתגלה החוקר בדמותו של גולדשמידט, אולי על חשבון המהדיר המסורתי המבקש רק לנקות שיבושים לשוניים. לדוגמה: במבוא סידור אשכנז מתאר גולדשמידט בלשון מסתייגת את המנהג לשנות את הנוסח בברכת קדושת היום של שבת ולומר בערבית "וינוחו בו", בשחרית מוסף "וינוחו בה" ובמנחה "וינוחו בס". לדבריו, מקור המנהג הזה הוא ב"פסקי גדולי התורה שאין להם יסוד במנהג אשכנז הקדום".⁵⁶ ואכן, הוא הציע את מנהג השינוי בסוגריים, מבלי להכריע (אשכנז עמ' 134, 150, 168) ואפילו בלא עקביות איזה נוסח נמצא בגוף ואיזה בסוגריים. עם זאת, מהמבוא ברור לאן נטה ליבו, ומסתבר שהדבר קשור גם ברקע הקבלי של השינוי.

בסידור החסידים, שבו ההשפעה הקבלית-ספרדית אמורה להיות מובנת מאליה, מופיעה החלוקה "בה-בו-בם" בגוף הנוסח בלא הסתייגות. לעומת זאת, רק בסידור זה מובאת אלטרנטיבה מובהקת יותר – הנוסח "וישמחו בכך ישראל אוהבי שמך" (במקום "וינוחו"),⁵⁷ המופיע רק בנוסח החסידים כנוסח חלופי בליווי ההערה "והוא נוסח אשכנז העתיק" (עמ' 126, 151, 169, 184).

שיקוליו של גולדשמידט בנוגע לתפילת העמידה בנוסח זה נפרשו בעל פה, הוקלטו, והועלו על הכתב לאחר מותו.⁵⁸ השוואה בין רשימה זו ובין הסידור בנוסח החסידים כפי שנדפס (עמ' 52-62 ועמ' 97-103) מלמדת כי גולדשמידט ביקש לקיים נוסחים נפוצים, גם במקום שהכיר בשיבושם וכל עוד לא היו פגומים מבחינה לשונית. כך למשל את המרכיב "כי אל מלך גדול וקדוש אתה" בברכת קדושת ה' הוא מביא כ"ש מוסיפין" אף על פי שבמאמר הוא מציין כי "התוספת... מוזנחת... כבר במאה הארבע-עשרה התאונן ר' דוד אבודרהם... ולפי דעתו היא שייכת לנוסח הברכה". יותר מכך, בניגוד לרמז שתואר לעיל בדבר נטייתו כלפי "נוסח אשכנז העתיק", נוסחי העמידה שרשומים בסידור החסידים כ"עתיקים", הם לאו דווקא אלו

56 ראו למשל מגן אברהם רסח, ג. אך למעשה ניסוחו של גולדשמידט מגלה טפח ומכסה טפחיים – כפי שמציין בעל מגן אברהם בפירוש, מקור הנוסח הוא בהכרעה קבלית (ר' חיים בנבנישתי, שירי כנסת הגדולה, או"ח ב, ירושלים תש"ן, סימן רסח עמ' 27), שהיא בעצמה נראית כגלגול ונימוק של עמדה דקדוקית מימי הביניים (ראו דרשות ר' יהושע ן' שועייב, קראקא של"ג [ד"צ ירושלים תשכ"ט], יתרו כז ע"ב). אפשר להניח כי בחירתו של גולדשמידט להתייחס לנוסח זה כתוצאה של סמכות הלכתית ולהתעלם מהרקע הקבלי שלו, הייתה מודעת. עוד יש להזכיר כי בער (לעיל הערה 53) נקט "בה" בכל התפילות וראו הערותיו בעמ' 188 ר263, שם הוא מכנה את מנהג השינוי "תמוה ומתמיה ואינו על דרך הלשון". תודתי לד"ר אורי ספראי על סיועו בבירור זה.

57 ראו י' זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 123-131 (נדפס לפני כן בכותרת "גלגולו של נוסח התפילה בעמידה בליל שבת", סיני קג [תשמ"ט], עמ' קסב-קע).

58 כחלק מהמאמר "על נוסח התפילה של קהילות החסידים", בקובץ המאמרים שנזכר לעיל הערה 1, עמ' 317-321.

שגולדשמידט ציין במאמר כמועדפים על ידו. מצד אחד, ביחס לברכת "חונן הדעת" נטען במאמר כי "הנוסח 'דעה בינה והשכל' הוא המקורי... הנוסח 'חכמה בינה ודעת' שבא במקומו מיוחס לאר"י ולכן תפסו בו חסידי חב"ד וגם הרבה מעדות המזרח בארץ ישראל; אבל אין זה מחייב". בסידור הוא מביא את הנוסח "דעה בינה והשכל" כ"נוסח עתיק" בסוגריים וגופן מוקטן.

בברכת גאולה מובאים שני נוסחים בטורים מקבילים. הנוסח "ומהר לגאלנו..." מוכתר כ"עתיק", וכנגדו מובא הנוסח "גאלנו מהרה..." שהוא "נוסח ק"ק וחב"ד". אבל במאמר מציין גולדשמידט כי זהו "הנוסח הספרדי המקורי" וכי הוא "נשתבש מאד בסידורי החסידים ומוטב לוותר עליו". גם בברכת הרפואה מובאים שני נוסחים בשני טורים – האחד "עתיק" והשני "נוסח ק"ק וחב"ד". ושוב, במאמר מתברר כי הנוסח ה"עתיק" לא היה זה המועדף על גולדשמידט, שכן זהו "הנוסח העתיק של הספרדים" שמוביל את המתפללים להוסיף גם את הצורה האשכנזית לנוסח משובש אחד. את נוסח "ק"ק וחב"ד" הוא מכנה "נוסח אשכנז העתיק".

דוגמאות נוספות לפערים האפשריים שבין חוות דעתו של גולדשמידט כחוקר נוסח התפילה ובין קביעותיו בסידור יכולות להימצא בברכת "על הצדיקים", בברכת "שומע תפילה" ובעוד מקרים. כללו של דבר, התמונה המצטיירת היא כי גולדשמידט נקט באופן קבוע ומודע העדפה לנוסחים המצויים והשגורים, גם במקום שבו ידיעותיו על ההיסטוריה של הנוסח הציגו אחרת.

מקרה מיוחד שבו ניתן לזהות את השפעת זהותו של גולדשמידט כחוקר על פעילותו כמהדיר סידור המיועד לשימוש יומיומי, הוא בברכת המזון. בשני הנוסחים, לאחר ברכת המזון, מובאת ברכת מזון נוספת "לפי נוסח ר' סעדיה גאון" (אשכנז עמ' 249; ספרד עמ' 266) עם ההוראה "לברך בשעת הדחק". שילוב נוסח קצר של ברכת המזון למי שאינו יכול לברך את הנוסח המלא מצוי בסידורים אשכנזיים, אולם אין זה אלא נוסח מקוצר של הברכה הרגילה.⁵⁹ גולדשמידט, לעומת זאת, נטל נוסח שהתפרסם רק בספרות המחקר במאה העשרים,⁶⁰ ושיבצו בסידור בשלמותו. מבחינה הלכתית, כמובן, אין כאן מהלך נועז כלל וכלל שכן הנוסח נשען על סמכותו של אחד מגדולי הגאונים, והוא עונה לכל הדרישות ההלכתיות של ברכת המזון.⁶¹ גולדשמידט עצמו

59 למשל אצל ר' זלמן הנאו, בית תפילה, יעסניץ תפ"ה, עז ע"ב; בער, עבודת ישראל, לעיל הערה 53, עמ' 562, שם הוא מיועד ל"השפחות והנשים שמלאכתן בתבשיל ואינן יכולות לברך בכוונה". מקור הנוסח שאצלם הוא כנראה בדברי "באר היטב" או"ח קצב, א בשם רבו ר' נפתלי".

60 הוא נטל את הנוסח מסידור רס"ג במהדורת דוידסון-אסף-יואל, ירושלים תש"א, עמ' קב-קג.

61 אין ספק שגולדשמידט הכיר באפשרות שנוסח הפנים במהדורת דוידסון-אסף-יואל אינו בהכרח משקף את נוסח הגאון עצמו, וגולדשמידט הצביע על כך בסקירתו על המהדורה

ציין במאמר על סידור רס"ג כי הנוסח הזה "הוא קצר מאד עד שאי אפשר להשוותו עם אחד המנהגים המקובלים"⁶² ובכל זאת, נראה כי יותר מהצורך הפרקטי בקיצור, שכן נוסח רס"ג אורך כשמונים אחוז מהנוסח האשכנזי, אפשר לזהות כאן את הרצון להשיב את נוסחו של רס"ג, פרי העולם המחקרי, אל העולם המסורתי של הסידור. לא יהיה מיותר לציין שבסקירתו,⁶³ מציע גולדשמידט מידה של דמיון בין עצמאותו של רס"ג ובין הגר"א, שכאמור לעיל זכה למעמד מיוחד של השפעה על המנהגים בסידור "תפלת ישראל"⁶⁴.

כך או כך, דומה בעיניי שנוסח זה, בשולי הסידור, הוא ההשפעה המובהקת ביותר של זהותו וידענותו של החוקר על הסידור. זהו נוסח ששולב בשולי הסידור ואינו מתחרה בנוסחים המסורתיים השגורים על פי המתפללים, ושהם עיקר מעיינו של גולדשמידט. ובכל זאת, הופעתו כאן מנכיחה למתפלל, ובוודאי לחוקר, את הדינמיות של נוסחי התפילה ההיסטוריים ואת מודעותו של מהדיר הסידור לתהליכים אלו ולחידושי המחקר.

הסידור הספרדי שלא יצא לאור – הצצה אל "המעבדה"

לסיום הדיון אני מבקש לתאר כתב יד מארכיון גולדשמידט של סידור שלא יצא לאור.⁶⁵ חשיבותו של כתב היד כפולה – ראשית, הוא מלמד על תוכנית להוציא סידור "תפלת ישראל" בנוסח ספרדי; ושנית, הוא מאפשר הצצה ייחודית לתהליך העבודה על הסידור ולשיקוליו של גולדשמידט. התיאור שלהלן הינו חלקי, ונראה כי סידור זה, שימושו המשוער ונוסחותיו (בלשון רבים) מצדיק מחקר נוסף.

כתב היד ששרד מכיל פחות משבעים עמודים, לא רצופים, שנראים כהכנה לקראת מסירת הסידור לסדר הדפוס. כתב היד אינו שלם וכנראה הוצאו ממנו דפים לפני ואחרי המספור.⁶⁶ חלק גדול ממנו כתוב ומנוקד בידו של דניאל גולדשמידט עצמו,

(בקובץ המאמרים לעיל הערה 1), עמ' 414-415. על נוסח ברכת המזון על פי רס"ג כפי שהוא עולה מממצאי הגניזה הקהירית ראו א' ארליך וא' שמידמן, "נוסח ברכת המזון בסידורי רב סעדיה גאון ור' שלמה בן נתן", פעמים 162 (תש"פ), עמ' 57-80.

62 בכינוס המאמרים, לעיל הערה 1, עמ' 418.

63 לעיל הערה 1, עמ' 420.

64 לעיל ליד הערה 52.

65 ARC 4* 1953 01 31

66 עמ' 1-6: ברכות השחר ופתיחה ללימוד (בסגנון חוק לישראל); עמ' 8-26: תפילת מנחה במלואה; עמ' 27-33: ערבית לחול (רק החלקים שאינם מופיעים במנחה); עמ' 33-34: סדר קידוש לבנה (אשכנזי?); עמ' 35-36: קריאת שמע על המיטה; עמ' 37-46: סדר ברכות האכילה, ברכות הראייה וברכות שונות (כולל ברכת המזון מקוצרת בנוסח רס"ג); עמ' 47-53:

בסגנון שמזכיר טיוטות אחרות שלו לפני מסירה לדפוס.⁶⁷ ניתן להבחין בכמה מרכיבים שונים – קטעים שהועתקו בכתב ידו של גולדשמידט; קטעים שהועתקו במכונת כתיבה והוגהו ונוקדו על ידו; דפים שנגזרו מסידורים מודפסים והודבקו בתוך כתב היד ועליהם, או ביניהם, תיקן גולדשמידט את הנוסח (ראו להלן).⁶⁸

מצד אחד העמידה בסידור מופיעה כעמידה למנחה וערבית, מה שלכאורה רומז שתפילת שחרית לא הייתה חלק מהסידור. מצד שני, סדר השכמת הבוקר וברכות השחר מופיע בתחילת הסידור, כך שמתבקש היה להניח שגם תפילת שחרית תופיע בו. אולי הדבר מעיד על דפים חסרים, ואולי על השימוש המצופה בסידור. מעבר לתפילות וברכות לימי החול כולל הסידור גם את החלקים ה"ביתיים" של הליטורגיה לשבתות וימים טובים (קידוש, הדלקת נרות, עירובים וכו') וכן את ענייני חנוכה ופורים שיכולים להיכלל בקטגוריה זו – אולם סדר תפילת יום העצמאות שכלול בו בוודאי לא מיועד לביצוע ביתי. כללו של דבר – ספק אם לפנינו סידור מלא, דוגמת "תפלת ישראל", שרובו אבד, או סידור למנחה ומעריב עם הרחבות להשכמת הבוקר ועניינים ביתיים שונים (שרק מיעוטו חסר לפנינו).

בעיית נוסחו של הסידור מסבכת את שאלת האופי והשימושיות אף יותר. נוסחו העיקרי של הסידור הוא הנוסח הספרדי, כלומר נוסח עדות המזרח. נראה כי הנוסח גופו דומה לזה הנדפס בסידורי ליוורנו ("תפילת החדש") אך יש לברר ביתר דיוק איזה מהווריאנטים של הנוסח הספרדי נטל גולדשמידט ומה היו שיקוליו. בכמה מן הגזירים שבהם הדביק גולדשמידט בתוך כתב היד קטעים מתוך סידור אשכנזי הוא תיקן את הנוסח האשכנזי לזה הספרדי (למשל: נפילת אפיים [עמ' 21]; עלינו לשבח [עמ' 25]; ברכות ק"ש [עמ' 27-30] ועוד), ואין לדעת מדוע בחר בדרך זו ולא גזר מלכתחילה דפים מתוך סידור ספרדי. כדרכו של גולדשמידט, גם בנוסח הספרדי של העמידה, המועתק בכתב ידו, הוא מביא נוסחים אלטרנטיביים בסוגריים (עמ' 12-17).

הדלקת נרות, קידוש והבדלה לשבת ומועדים; עמ' 54-57: ברכות לחנוכה ופורים, סדר ט"ו בשבט; עמ' 58-59: ספירת העומר (ללא התוספות הקבליות); עמ' 59א: תפילת הדרך; עמ' 60-62: עירוב תבשילין, חצרות ותחומין; עמ' 63-64: סדר הפרשת תרומות ומעשרות, חלה ופדין נטע רבעי; עמ' 65-66: פדיון הבן וזבד הבת; עמ' 67-68: חסד; עמ' 69: סיום שחרית ליום העצמאות (לקוח מחיבור אחר). סדר זה, בניכוי ההשמטה של תפילות שחרית ושבת, דומה מאוד לסדר של שני סידורי "תפלת ישראל".

67 השוו לטיוטות המחזוריים לימים נוראים השמורים בארכיונו שבניו יורק, מכון ליאו בק, AR 3919 https://archives.cjh.org/repositories/5/archival_objects/949669

68 לצערי לא הצלחתי לזהות את מהדורות הסידורים אולם ברור כי נעשה שימוש ביותר מסידור אחד – לפחות סידור אשכנזי אחד, סידור ספרדי שממנו נגזר חלק מברכת המזון (עמ' 38-42), סידור נוסף (ראו שני הגזירים בעמ' 35), וסדר תפילות ליום העצמאות.

ככמה נקודות מפתח בסידור מביא גולדשמידט כאלטרנטיבה את הנוסח האשכנזי, בצירוף ההוראה "האשכנזים אומרים". כך במקומות שבהם כנראה החשיב את ההבדל בין הנוסחים כמשמעותי יותר – הבדלה בחונן הדעת (עמ' 11), ברכת השנים (עמ' 12), ברכת בונה ירושלים (עמ' 13), בקדיש "יהא שלמא" (עמ' 23), ברכת גאולה לקריאת שמע של ערבית (עמ' 31), הבדלה (עמ' 50), "אב הרחמים" בתפילת יום העצמאות (עמ' 69). בשני מקומות (עמ' 23 ועמ' 59א) מופיעה הוראה "נוהגין הספרדים", אף על פי שלכאורה המנהג הספרדי הוא ברירת המחדל. מעניין כי קידוש לבנה וספירת העומר מופיעים בנוסח אשכנזי (עמ' 33, 59) ובלא אלמנטים קבליים שנעדרים גם מקריאת שמע שעל המיטה (עמ' 35). זאת, בניגוד לסובלנות שגילה גולדשמידט כלפי מנהגים קבליים בסידורים האשכנזיים, כמפורט לעיל.

בחירתו של גולדשמידט לשלב נוסח אשכנזי כאלטרנטיבה בסידור ספרדי היא, ללא ספק, ייחודית לזמנו – אם נערך סידור זה בשנות החמישים אם בשנות השישים. אבל יותר מכך היא מעלה את שאלת קהל היעד של הסידור. בעיני גולדשמידט, כפי שפורט לעיל, כפל נוסחים נועד לשרת את המתפלל שלא יופתע מפער בין הנוסח השגור על פיו ובין הנוסח המודפס לפניו או הנשמע מפי שליח הציבור. באיזה תסריט הניח שהמתפלל יזדקק לסידור מעין זה? מי יזם את הוצאתו לאור של סידור שעונה על הצורך לשלב מתפללים שנוסחים ספרדיים ואשכנזיים שגורים על לשונם? שאלה זו עודנה פתוחה.

מכל מקום, הסידור הספרדי עם התוספות האשכנזיות חשף לפנינו פן נוסף של גולדשמידט כמהדיר ואת נאמנותו לעיקרון שלפיו "המתפלל הנבון" זקוק לסידור מרובה נוסחים – הן בתוך הווריאנטים הספרדיים והן במצב של מפגש בין נוסחים שונים.

הערה חשובה נוספת העולה מסידור זה נוגעת לפיוט "מעוז צור" (עמ' 55). פיוט זה הוא, כידוע, אשכנזי ונעדר מסידורים ספרדיים רבים (אף כי היה מוכר במזרח).⁶⁹ לכן, הכללתו בסידור הספרדי שלפנינו היא בכותרת "שיר נאה לחנוכה" ואולי היא משקפת את תפוצתו הרחבה דווקא בארץ ישראל, או שיש לראותה חלק ממגמת שילוב הנוסחים של סידור זה. כך או כך, גולדשמידט שילב בדף זה גזרים מסידור אשכנזי עם העתקות בכתב ידו. נקל להבחין כי החלקים המועתקים הם משפטים שבהם ביקש להגיה את הנוסח הנפוץ – "וגם שם לא שקדתי", "וממותר קנקנים" (במקום "שקטתי" ו"מנותר

69 ראו ד' ליפסון, "מעוז צור" במבט היסטורי, המעין מו (תשס"ו), עמ' 29-34; א' פרנקל, "הזמר על הצלת וורמיזא וזמן חיבורו של 'מעוז צור'", המעין נד (תשע"ד), עמ' 9-21. וראו גם א' מרינברג-מיליקובסקי, "מעוז צור ישועתי – על נוסח הפיוט ותולדותיו", באתר התפילה והפיוט של הספרייה הלאומית <https://tinyurl.com/ays55w> (נבדק דצמבר 2022).

קנקנים"), מחיקת המילה "לפח" והשמטה של הבית האחרון, שנתפס כאנטינוצרי וכתוספת מאוחרת לפיוט.⁷⁰ שינויים אלו בוודאי חושפים את עמדתו של גולדשמידט כחוקר נוסח, ולא למותר לציין כי בסידורי "תפלת ישראל" (אשכנז עמ' 238-239; ספרד עמ' 255-256) מופיע הפיוט בנוסח הנפוץ, בלא שינויי הנוסח וגם בלא השמטת הבית האחרון.⁷¹ נראה כי העובדה שתיוקוני נוסח "מחקריים" אלו נמצאים בטיוטה, ולא בסידור מודפס, אינה מקרית ומשקפת את סדר היום של גולדשמידט.

סוף דבר

סידור "תפלת ישראל" השפיע על עולם התפילה הציונידתי, אולם לאו דווקא באופן שבו קיוו המהדיר והמו"ל. תפוצתו הייתה צנועה, ואך מעטים השתמשו בו בפועל. אולם הוא השפיע על שני הסידורים המרכזיים שהפכו ל"סטנדרט" של התפילה הציונית-דתית במחצית המאה העשרים ובראשית המאה העשרים ואחת – נוסחו השפיע על סידורי "קורן" ועיצובו על סידור "רינת ישראל". אפשר שהשפעתו על "רינת ישראל" הייתה גם על דרך השלייה, שכן סידור זה נמנע לחלוטין מהצגת נוסחים אלטרנטיביים (כמו גם מהצרכת המתפללים לדפדוף).

מבחינות רבות, ניתן לראות בסידור זה, ובשיח סביבו כפי שהתבטא במאמרי הסקירה ובחומר השמור בארכיון, מייצג של חוג מסוים שאפיון ותיאור שלו מבחינה היסטורית עדיין נצרך. זהו חוג הקשור לאורתודוקסייה הגרמנית, כמו גם לעולם הלימוד המזרח-אירופי – איך אינו שייך במובהק לא לזה ולא לזה.⁷² נמנים עימו מלומדים אורתודוקסיים (כולם גברים) שרובם נולדו והתחנכו באירופה של תחילת המאה העשרים, אך לאו דווקא בישיבותיה, והתיישבו בארץ ישראל (ובמיוחד בירושלים). הבמות הספרותיות שלהם היו כתבי עת מקומיים דוגמת "מתת" ו"טורי ישורון", מדורי הספרים בעיתונות (ובמיוחד "הצפה") ולא פחות מכך רשת ענפה של תכתובות פרטיות, דוגמת זו השמורה בארכיונו של דניאל גולדשמידט ושפרקים ממנה צוטטו במאמר זה. עולם התפילה שלהם ביקש לשלב בין זהותם המודרנית והידע ההיסטורי והלשוני שרכשו ובין מחויבות לא רק הלכתית אלא גם מסורתית-שמרנית.⁷³ זהו המתח

70 ראו במאמרים הנזכרים לעיל הערה 69. וכן אצל בער, עבודת ישראל, לעיל הערה 53, עמ' 440.
71 וראו הערתו של מרן על הנושא במכתב השמור בארכיון ונזכר לעיל הערה 35, שהעיר על בחירתו של גולדשמידט בנוסח המצונזר/מרוכך "מעושי הרשעה". ואילו כאן, הושמט הבית כולו.

72 ראו לעיל הערה 39.

73 ראו למשל את הרב-שיח א' אלינר, ד' גולדשמידט, י' היינמן, ז' פלק, י' רוטשילד וג' רחמן, "תפילה בציבור ועבודה שבלב", מתת: בטאון להגות יהודית ג-ד (תשכ"ט), עמ' 101-110.

העומד ברקע של סידור "תפלת ישראל" ולמעשה גם של חיבורים אחרים מאת מהדירו. נדמה כי עיון בסידור ובמאמציו של גולדשמידט להסביר את הכרעותיו מאשש את הדברים שכתב על אודותיו א"א אורבך במבוא לכינוס מאמריו:⁷⁴

מפעלו המחקרי הגדול של ד"ר גולדשמידט על התפילה בישראל, צמיחתה והסתעפותה במשך הדורות ועתידה במדינת ישראל המתחדשת – היו לו צורך לא רק כעיסוק אינטלקטואלי אלא צורך נפשי של אהבה מיחסו הוא עצמו לתפילה...

